

УДК 008 (477): 355.48: 398.25

Корнєв А. Ю.

Харківська державна академія
дизайну і мистецтв

СМІХ ТА ВІЙНА: З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ «СМІХОВОЇ КУЛЬТУРИ»

Корнєв А. Ю. Сміх та війна: з історії української «сміхової культури». У статті розкривається та частина «сміхової культури» українського суспільства, яка фіксує часи військового протистояння. Хронологічними рамками публікації є доба Хмельниччини, що відзначилася не тільки політично-військовим, але й релігійно-культурним протистоянням, у яке були втягнені представники різних етносів (українці, поляки, євреї, татари). Форми «сміхового» протистояння мають архаїчне коріння, відоме у багатьох європейських народів як частина «військової культури». Сюжети й образні «тропи» такого протистояння обумовлені прийомами «гротескного реалізму».

Ключові слова: доба Хмельниччини, українська «сміхова культура», «військова культура», український пісенний фольклор, шаржовані зображення Богдана Хмельницького та Максима Кривоноса.

Корнєв А. Ю. Смех и война: из истории украинской «смеховой культуры». В статье раскрывается та часть «смеховой культуры» украинского общества, которая фиксирует времена военного противостояния. Хронологические рамки публикации охватывают эпоху Хмельницкого, отмеченную не только политически-военным, но и религиозно-культурным противостоянием, в которое были втянуты представители различных этносов (украинцы, поляки, евреи, татары). Формы «смехового» противостояния имеют архаические корни, известные многим европейским народам как часть «военной культуры». Сюжетные и образные «тропы» такого противостояния обусловлены приемами «гротескного реализма».

Ключевые слова: эпоха Хмельницкого, украинская «смеховая культура», «военная культура», украинский песенный фольклор, шаржированные изображения Богдана Хмельницкого и Максима Кривоноса.

Kornev A. Laughter and war: the history of the Ukrainian culture of laughter. The article reveals that part of the culture of laughter of the Ukrainian society, which records the times of military confrontation. The chronological framework of publications cover Khmelnytsky era marked not only politically, military, and religious and cultural confrontation, in which were involved representatives of different ethnic groups (Ukrainians, Poles, Jews, Tatars).

An example of the interaction of ethnic components in the “culture of laughter” epoch of Khmelnytsky, is an appeal to the Tatar troops. When the Tatars are allies of Bohdan Khmelnytsky, the Ukrainians in the form of a satirical scare Poles Tatar captivity. In addition to folk songs on this subject, confirmed the reality of such episodes to contemporaries of events.

An interesting and important about the nature of the culture of laughter, a reference to the episode of the Tatar food that have no taste “noble” Polish prisoners. Here we have a good familiarity with the everyday life of Ukrainians Tatars, for example, their cuisine, related to the nomadic way of life. In addition, studies show the national culture, it is the food is one of the major places in terms of ethnic identity and self-identification, and for this reason, is often the element of humor.

Not by chance, the food is mentioned in an exhibition fragment historical songs Duma, which cites a well-known historian and folklorist of the 19th century, Mykola Kostomarov. This piece is interesting because it brings together just four sides of the confrontation. The text is the name of the Cossacks, who say that it was the Poles did not want to live in peace with the Cossacks, they were nicer than the Jews, and so now the Poles will have to have Tatar “soup”.

When the Turks and Tatars break the union with the Ukrainians, Poles sarcastically remind the Cossacks of the threat from their former allies. Moreover, the “return” the Ukrainians of their threat, referring to the prisoner and the possible sale of a slave than ever engaged in at this time, the representatives of the Eastern peoples.

Subject meal becomes symbolic and satirical dialogues martial exchanged Ukrainians and Poles. For example, in the defense of Vinnitsa, Ukrainians “invited” the Polish army to come for breakfast after a good lunch and dinner. No doubt we are seeing here is deeply archaic symbol of the battle, as the feast, known in many nations, and Ukrainian traditions coming from the time of ancient Kievan state.

Forms of “comic” archaic roots of conflict are known to many European nations, as part of a military culture. Scene and imaginative “trails” of such a confrontation caused by the methods of grotesque realism.

Grotesque realism involves an appeal to real events and mental structures, but in the form of exaggerated overact. This comical “blows” exchanged the two main parties of the military conflict, in this case - the Ukrainians and Poles. Thus, there is a modern satire “dialogue”, sometimes in real time, such as the satirical “roll” between the enemy camp during the siege of the fortress, or the call to fight, sometimes indirectly. In particular, it is known rare visuals Khmelnytsky era preserved in the Polish segment of the culture of laughter: caricatures of Bohdan Khmelnytsky and Maxym Kryvonis.

It is known for a formal portrait of Hetman Khmelnytsky made Gondiusom European engraver. This portrait was the basis for many reminiscences of the Ukrainian artists. And for many, it is not known what Gondiusom version of the portrait was made, which is a caricature: Khmelnytsky with goat horns and ears of a donkey as a symbol of stupidity and stubbornness. Kryvonis' caricature was made anonymous, probably, the Polish author. The famous Cossack military leader is depicted in the image of the jester.

In our opinion, these cartoons are a testament to the greatest threat that Poles see it in Khmelnytsky and Kryvonis. So they sent and “weapon” visual satire. And it is important to emphasize that the visual and verbal images are parallel, complementing each other. For example, it is known that Bohdan Khmelnytsky never signed the official documents to its popular “vegetable” nickname “hops”. On this occasion, even Ivan Franko expressed version of that vegetable nickname first given a Ukrainian hetman Poles, and it was of a negative character weakness and lack of independence.

Preserved as a poetic satire directed against Maxym Kryvonis in which an unknown author conveys the story of the origin of the Cossack colonel from among the middle class artisans. Therefore, it is necessary to leave the war and go back to his craft.

Source base of the study are as historical documents (memoirs, correspondence, Cossack “Chronicle”) and folklore (epic song corresponding period), and marked visual examples of satirical performance figures of the era of Ukrainian Khmelnytsky.

Keywords: *the era of Khmelnytsky Ukrainian “culture of humor”, “military culture”, Ukrainian folk songs, overact image of Bogdan Khmelnytsky and Maxym Kryvonis.*

Постановка проблеми. Заявлена проблема, окрім сьогочасного, на жаль актуального звучання, має кілька вимірів. Досить розроблена у світовому контексті дихотомія «війна–сміх», більшою мірою перебувала поза радянською та пострадянською гуманітаристикою, офіційно виникаючи хіба що в контексті військової «контрпропаганди», коли перо та пензель гумористів та карикатуристів офіційно ставали на службу Вітчизні. Згадаймо хоча б знамените оповідання «Катюша» Остапа Вишні, яке навіть входило до шкільної програми в той час, коли славетний сатирик вже мав позаду жорстокий «вишкіл» сталінських таборів.

У той же час поєднання «сміху» та «війни» завжди існувало поза офіційними рамками, в приватних розповідях, анекдотах, інших формах фольклору. Уявляється, що у військових умовах сміх не перебуває у ситуації оксюмору, навпаки, він носить бойовий та компенсаторний характер, підбадьорюючи, закликаючи, лікуючі. Виходячи саме з цього, і беручи відрізок часу, який хронологічно відноситься до козацьких часів в Україні, зокрема доби Хмельницького, визначаємо **актуальність** викладу даної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема сміху у бойових та військових обставинах козацьких часів окремими заувагами присутня у творах багатьох відомих дослідників у царині гуманітарних наук, починаючи з ХІХ ст. Згадаємо, наприклад, видатних істориків М. Костомарова, І. Крип'якевича, Д. Яворницького, філологів та фольклористів М. Максимовича, М. Драгоманова, П. Житецького [1] та ін.

Видатний письменник другої пол. ХХ ст. Ф. Іскандер в одному з своїх творів зазначає:

«<...> природа людини, її розум має могутню властивість розкривати демонів ночі, і одне з надійних проявів цієї властивості — сміх. Більше крику півня диявол боїться сміху. Звук сміху — як стовп світла. Можливо, сміх — це озвучене світло? Усмішка — світло, яке тчеться» [2: 270].

Хоча, особливо коли мова йде про криваві конфлікти, сміх набуває вищого «сакрального» змісту. Причому, як зазначав у своїй доповіді на конференції, присвяченій 65-річчю Харківської організації Національної Спілки Художників України (2003 р.), філософ і культуролог В. Личковах, посилаючись на школу Дюркгейма: «сакральне» включає в себе не тільки «піднесене» але й «прокляте». Беручи до уваги наведене розуміння природи сміху, звернемось до аналізу «сміхової культури» козацьких часів. При цьому джерельною базою дослідження постають документи козацької епохи (спогади, козацькі «літописи», листування), а також пісенний фольклор, у якому відображено буремні події визвольної війни ХVІІ ст.

Віддаленим аналогом досліджень ролі сміху в політичному житті України і, зокрема, в українських визвольних змаганнях є монографія Р. Кирчіва [3], однак викладений матеріал стосується зовсім іншої епохи. Окремі дослідження присвячені українській «сміховій культурі» доби Козаччини, досі не набули поширення у вітчизняній гуманітаристиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Бойовий» гумор завжди породжений певним протистоянням, тому має два напрямки. З одного боку це описування чужого, а значить ворожого, у гумористичних рисах. Його образ завжди принижується, постає чимось недолугим, слабким, ворог із побоюванням сприймає будь-яку інформацію щодо наближення супротивника. Такими постають усі вороги, від правителів до воїнів.

Григорій Грабянка наводить у своєму літописі наступні характерні «анекдоти». Так, коли «цар турецький» запитав скільки в козаків війська, отримав від козаків своєрідну «алегоричну» відповідь: «У нас, що лоза то й козак, а де байрак, то по сто й двісті козаків там» [4: 25]. Така ситуація не може не непокоїти турецького султана й наступний «анекдот» наводить нібито «пряму мову» турецького султана: «Коли навколишні держави йдуть проти мене, я сплю — не зважаю, а до козаків увесь час мушу дослухатися, весь час слухаю, не дрімаю» [4: 25]. Звісно, це народна форма передачі думок, яка навіть впізнаваною ритмікою («<...> я сплю — не зважаю <...> слухаю, не дрімаю») нагадує фольклорні пісенні твори.

«Підтвердження» цим страхам турецького султана знаходимо у текстах пісенної епіки:

*«Ой панове молодці, відкіль ідете,
Та з якої сторіночки, та що везете?
— Ой, пане гетьмане! Були в бусурмана:
Багато в чортяки всякого надбання!
— А що ж ви, панове, чого там чували,
Якого видали, якого зібрали?»*

– *Пане гетьмане, по три смухи з барана,
Четверту маленьку з самого бусурмана»*
[5: 45].

Здається, «ісламський світ» є одвічним ворогом, відносини з яким можуть розвиватися тільки у негативному річищі, як у прислів'ї, яке наводиться у літопису Самовидця: «А же нестатечная приязнь вовка з бараном, так християнинові з бесурменином» [6: 6]. Однак визвольні змагання на чолі з Хмельницьким на якийсь час змінили орієнтири й вчорашні вороги стають союзниками. Гумористична традиція відгукнулася відомим ще з давнини прийомом, коли сміх переслідує «чужих–ворогів» через описання «чужих–своїх».

Уже після об'єднання українського війська з татарами, широкий поголос отримала перша гучна перемога Богдана Хмельницького під Жовтими водами. М. Костомаров наводить фрагмент думи, в якому в єдиному образному просторі зводяться одразу чотири сторони військового конфлікту, а саме поляки, українці, євреї й татари, причому останні в статусі союзників: «Отсе вам, панове, за тсе, що не схотили с козаками-молодцами у мире жити: лучше вам були жиди-збойци, ніж запорожці-молодці; а тепер зате покуштуйте татарской юшки» [7: 200].

У Львівським літописі передається діалог, що ніби відбувся між полоненим Стефаном Потоцьким і Богданом Хмельницьким Польський магнат навіть у полоні поводить себе дуже зверхньо, називаючи Хмельницького «холопом» і приписуючи успіх операції татарам, глузливо запитав, чим було заплачено азійським союзникам. На це гетьман Богдан дуже «не гупо» (тобто влучно, дотепно) відповів: «Тобою, мовить, і іншими з тобою» [8: 36]. Відповідь водночас іронічна але правдива, бо за домовленістю з татарами знатних польських полонених передавали їм у якості «відплати», оскільки за родовитих шляхтичів можна було отримати чималий викуп.

Козаки по-своєму дражнили полоненого С. Потоцького, донедавна грізного, а тепер безпорадного ворога, застосовуючи прийом удаваного «гротескного» жалю: «Бідний, бідний пане Степане! Не попав, небоже, на Запороже, не найшов газрад шляху» [7: 199].

26 травня під час Корсунської битви поляки знову зазнали поразки, в полон потрапили обидва командуючі коронним військом, 80 знатних шляхтичів, 127 офіцерів, більше 8 тисяч жовнірів. Хоча в бою Миколай Потоцький показав себе вправним воякою, дрався як простий жовнір і тільки міцний шолом захистив його життя від козацької шаблі, він таки зазнав дошкульних порівнянь із боку козацької маси. Про це писав польський анонім кінця XVII ст.: «<...> яке посміховисько чинило козацтво, хлопство з коронного гетьмана, як соромили, вигукуючи: «А що, пане гетьмане ляхський, що ж ти, великий боярин, ти знаєш як воювати, ах пане гетьмане, милостивий пане, чи ж то накажеш гетьмана Хмельницького на палю вбивати <...> ах, найясніший гетьмане

ляхський, іди до Криму, дурню <...>» [9: 88]. Глуми над зарозумілою шляхтою та їх головним ватажком відтворені і в думі про Корсунську битву:

*«А тепер не зумієш ти з нами, козаками воювати
І житньої соломахи з туздуком уплітати.
Хіба велью тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські нагаї
сирої кобиліни жувати!»* [10: 102].

У наведених глумах використано згаданий вище прийом висміювання «чужого» через «чужого». Татари є союзниками українців, однак це інша культура, у тому числі культура їжі. На рівні структур повсякдення «їжа» постає одним з культурних «тропів», своєрідною лінією розмежування (або зближення). Тому до неї й апелює народний гумор, пропонуючи скуштувати дещо зовсім «інше» (мало їстівне), ніж прийнято не тільки в польській, але й в українській культурній традиції.

Другою «формулою» цих глумів-погроз, є насильницьке утримування в неволі, знов таки, добре відоме й українцям у зв'язку з татарськими набігами. Однак, у цей момент часу, погрози направлені на спільного з татарами ворога, отже направлені на будівництво опозиції «воля–неволя», одної з ключових у цей історичний період під час військового протистояння. При цьому, самим українцям польські полонені, в принципі, не потрібні, оскільки прямою работоргівлею «християнин» займатися не повинен, на відміну від «чужого», якому це дозволяє його «неправедна» віра. Звісно, факти «перепродажу» українцями полонених «ляхів» союзним татарам, безумовно, мали місце, однак це вже не жарт, а вигода, вона не має ніякого відношення до бойового гумору.

На жаль, союз українців з татарами і турками не став тривалим і міцним, що розуміли усі сторони військового протистояння. Пройде недовгий час і погроза «чужими» від «чужих» повернеться в українській бік. М. Костомаров згадує характерне «перемовляння» між польськими та українськими вояками під Збаражем. Кожна зі сторін намагається дошкулити іншій, пригадуючи утиски над українцями. Причому починає українська сторона, яка нагадує полякам ті вигоди, які вони відтепер втратили на українських землях. Поляки ж, досить вправно підхоплюють жарт українців, щоб повернути цю «зброю» проти них самих, і нагадують, що на місце «мирних», переважно економічних утисків прийшли набагато гірші й кривавіші – військові, а надія українців на турецько-татарських союзників може обернутися невірницьким ярмом.

«– Коли ви, панове, чинш на Україні одбиратимете? От уже рік тому є, як ми ще вам нічого не платили. А може чи не згадаєте якої панщини? От із бидла досі не брали десятини, коні ржуть, бидло пошаліло, на ярмарок до Вроцлава хоче.

– Тепер вам поки льгота, а от скоро підете на панщину гатити греблю через Дніпро. А чинш збере з вас литовське військо, як прийде зимувати

в Україну. А десятину візьмуть татари, коли погонять до Криму ваших дружин і дітей» [7: 336–337].

Такі перемовини між ворожими таборами, особливо під час облоги, коли активні бойові дії на певний час припинялися, мають прадавнє коріння. Сутність їх полягає у тому ж: підняти бойовий дух «своїх» через кпини над «чужим», ворожим.

Так було, наприклад, під час облоги поляками Вінницької фортеці, яку обороняв славетний Іван Богун.

Відбивши перший наступ поляків, козаки кричали: «Добре повечеряли, приходьте завтра, ми дамо вам ще ліпший сніданок і обід, тільки заберіть своїх недобитків, які валяються на площі, бо нам немає часу з ними панькатись» [11: 33].

Коли ж до Богуна під Вінницю прийшла допомога і поляки стали відступати з табору від стін, козаки «<...> вибігаючи на вали, кричали на наших, за своїм звичаєм (виділено — А. К.), як і завжди на ляхів, вигукуючи різні прізвиська: «цигани, вигнанці, кпи, пилявчики, на гайтеся, далі до Вісли, не тут ваша справа!» [11: 206].

Увесь набір жартів тут не випадковий і направлений саме на військо, що відходить, ось чому виникають альянзи з тими, хто вічно блукає по світах, згадування про ганебну втечу польського війська під Пилявцями, а також доволі часто згадуване у подібних висловах нагадування про ті кордони (Вісла), які українці вважали справедливими при розмежуванні з поляками.

Ганебна поразка поляків через внутрішніх хаос та безладдя під Пилявцями надовго затрималася в «сміховій» пам'яті віршованими та прозовими історіями. Так анонімний подільський шляхтич XVII ст. наводить у розповіді про Пилявці наступний анекдот. Дізнавшись про поразку, пани тікали в усі боки, але у одного була така тяжка подагра, що не міг з місця зрушити. Однак, коли у нього і гайдуки, і слуги повтікали, то звідки що взялося. Не тільки пан з крісла виліз, а сарною опинився, і біг болотами, лякаючи зайців. Вилікував цим свою подагру, але казав потім, що це св. Марія йому допомогла [12: 24–25].

Така подвійна поведінка, коли поляки виказують гонор, але в скрутну хвилину забувають про все, кидаючи майно та трофеї, була приводом для різноманітних жанрів. Як, наприклад, в українському пісенному епосі, де нерідко українські автори «перебирають» на себе роль чужинця, виступаючи від лица ворога і, таким чином, дезавуюючи його «справжні» думки та вчинки:

*«Всі поляки, які йшли, по три коні мали,
Хвалилися поляченьки, що в'ни звоювали.
«Ми підемо, пане брате, козаків рубати,
А як прийде зла година, будем утікати» [13: 39].*

Воєнні дії охоплювали всі сторони життя людини, продовжуючись на всіх рівнях, у тому числі на сміховому. Вище наводилися «пересміхи», якими обмінювалися українське та польське війська.

Звісно, це не поодинокі випадки. Польська сторона так саме використовувала гумор для приниження та «розвінчання» свого супротивника.

Іван Франко навіть вважав, що прізвисько «Хмель» відносно гетьмана Богдана Хмельницького постало з кпини, авторство ж належить секретарю Яна Казимира, який у 1651 році видав віршований памфлет, де були рядки: «Добре Хмелеві, що тички тримається... Та проте без тички зразу впада долу». Згідно версії, викладеної Іваном Франком, прізвисько підхопили українці, але вже з позитивним забарвленням [14: 134].

Навряд чи така версія може вважатися правдоподібною, навпаки, здається логічнішим припустити, що навіть в оточенні Яна Казимира на 1651 рік прізвисько «Хмель» щодо українського гетьмана було настільки поширеним, що викликало спроби змінити плюс на мінус, адже в українській традиційній культурі хміль подається символами росту, сили, молодечтва, дещо й гультайства, але також скоріше позитивного, як невід'ємна козацька характеристика.

Кпини та ущипливість характеристик, насправді, також є показником популярності. Так, не випадково історія залишила шаржовані зображення Богдана Хмельницького та Максима Кривоноса, виконані на замовлення польської сторони. Шаржований гетьман в точності повторює найвідоміше зображення, виконане Гондіусом, але з козячими рогами та вухами віслюка. А славетного полковника зображено блазнем з брязкальцем, звісно не залишено без уваги і «кривий ніс» [15: 72].

У становому суспільстві тієї епохи предметом для глузування поляків виявилася і одна з версій походження Максима Кривоноса з українського міщанського середовища. У віршику, направленому на висміювання Кривоноса, з нього глузують як з ремісника, пропонуючи щоб він «краще б зі своїм верстатом і тісками воював» [16: 71].

Тож треба визнати, що польська сміхова «контрпропаганда» відбувалася і на вербальному, й на візуальному рівнях. При цьому, залучення образів конкретних українських ватажків для їх висміювання, опосередковано вказують на їх дієвість й реальну загрозу для ворога.

Висновки. Розглядаючи сміхову культуру часів Козаччини, зокрема Хмельниччини, звісно, зустрічаємо давні архаїчні форми вербального протистояння, які існують у різних народів. Важливим, як завжди в культурі, є перелік цих форм та конкретний зміст, який фіксує історично-культурні реалії на рівні хронології та географії. Також, особливо коли мова йде про війну, слід брати до уваги, як мінімум, дві сторони конфлікту, оскільки гумор є елементом явища, яке називають «діалогом культур». Як правило, сюжети й виразні засоби «гротескного реалізму» апелюють до «чужого», при цьому він повинен розуміти дошкульність «висловів», можливо й без нюансів, але досить відверто. Вважати такий

«реалізм» відбиттям «правди історії» не слід, однак він завжди має свою власну «правду», яка також повинна бути предметом аналізу.

Перспективи дослідження. Тема сміху та війни залишається недостатньо дослідженою у реаліях української культури, досі залишаючись на етнографічному рівні публікаторства й потребує різнобічних й комплексних наукових розвідок.

Література:

1. Костомаров Н. И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — Т. 2. — М.: Книга, 1991. — 538 с.; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. — Львів: Світ, 1990. — 406 с.; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. / Д. Яворницький. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1. — 592 с.; Максимович М. А. Малоросійські пісні / М. А. Максимович. — М.: Типографія А. Семена, 1827. — 234 с.; Драгоманов М. Малорускія народныя преданія и рассказы / М. Драгоманов. — К.: Типографія М. П. Фрица, 1876. — 436 с.; Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий. — К.: Типографія Корчак-Новицкого, 1893. — 249 с.
2. Искандер Ф. Школьный вальс или энергия стыда / Ф. Искандер // Кролики и удавы. — М.: Книжная палата, 1988. — С. 191–286.
3. Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі. — Львів: Інститут Народознавства НАН України, 2010. — 536 с.
4. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К.: Знання, 1992. — 185 с.
5. Григориїв-Наш Н. Історія України виложена народними думами та піснями / Н. Григориїв-Наш. — Вип. 2. Козаччина. — Кам'янець-Подільський: Міністерство Преси й Інформації УНР, 1919. — 74 с.
6. Літопис Самовидця. — К.: Наук. думка, 1971. — 205 с.
7. Костомаров Н. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий / Н. Костомаров. — М.: Чарли, 1994. — 766 с.
8. Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. / Ю. А. Мицик, В. А. Брехуненко. — Запоріжжя: ТанDEM-У, 1999. — 50 с.
9. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К.: Либідь, 1993. — 504 с.
10. Українські народні думи та історичні пісні. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — 660 с.
11. Мишко Д. І. Іван Богун / Д. І. Мишко. — К.: Радянська школа, 1956.
12. Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки визвольної війни українського народу XVII ст. Документи і матеріали / Ю. А. Мицик, В. І. Цибульський. — Рівне: Перспективи, 1999.
13. Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа / В. Антонович, М. Драгоманов. — К.: Типограф. М. П. Фрица, 1875. — Т. 2. — 166 с.
14. Франко І. Студії над українськими народними піснями / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти томах. — Т. 43. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 7. — 355 с.
15. Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVII — XVIII ст. / П. М. Жолтовський. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958 — 148 с.
16. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 (из польских архивов). — К.: Наук. думка, 1965. — 826 с.